

ӘОЖ 82:801.6; 82-1/-9

Т.Б. Қастеева

С.Ж. Асфендияров атындағы ҚазҰМУ-дың аға оқытушысы, Қазақстан, Алматы қ.

E-mail: bauka1596@mail.ru**«Құлагер» ән-өлеңі туралы**

Мақалада «өнерінен өмірі сұлу», аса көрнекті әнші-композитор Ақан сері Қорамсаұлының жүйрік ат, құмай тазы, қыран бүркіт ұстаған өзгеше өмірі, ерекше өнері және серінің қанаты болған жүйрік аты – Құлагер туралы сөз болады. Үш жүздің басын қосқан Сағынайдың асында үш жүз жиырма үш ат қосылған аламан бөйгенің алдында қара үзіп, оқ бойы алды келе жатқан ерен жүйрік Құлагерді көре алмаған дұшпандары Батыраш, Қотыраштың қастандықпен мерт қылғаны белгілі. Осы ауыр қайғыға арнаған Ақан серінің мұңға, зарға толы «Құлагер» ән-өлеңі мақалада талқыланады.

Түйін сөздер: Ақан сері, Құлагер, аламан бөйге, аңшылық-саятшылық.

Т.В. Kasteyeva

The poems of Akan seri dedicated to Kulager

This article discusses the poems and songs of the famous poet, composer and singer Akan Seri people dedicated to his horse Kulager. Akan Seri was invited to the funeral of a famous person named Sagynai, but he did not want to go, because he knew that there will come many of his enemies. But the influential people of the village persuaded him to go with them. There came his enemies named Batyrash, Kotyrash who had fast horses. They have heard that Akan seri is going to add his Kulager to the races. They prepared their people to wait in the reeds in order to harm anything Kulager if their horses will be left behind. In those days, the races of horses allowed on the desert. Seeing that Kulager has done best, enemies waiting in ambush beat him to death with clubs.

Death of a beloved horse Kulager had a huge impact on the work of the Akan Seri. This event, which occurred in the mid-80s of the XIX century., He devoted many poems, the most significant of which is called "Kulager"

Keywords: Akan seri, Kulager, horse races, hunting.

Т.Б. Кастеева

Стихотворения Акана сери, посвященные Кулагеру

В этой статье рассматриваются стихи, песни знаменитого поэта, композитора и певца казахского народа Акана сери, посвященные его скакуну Кулагер. Акан сери был приглашен на поминки известного человека по имени Сагынай; он не хотел ехать, так как знал, что туда съедутся многие его завистники. Но влиятельные люди аула уговорили его поехать вместе с ними. На эти поминки приехали дети богачей по имени Батыраш, Котыраш, у которых были быстроходные кони. Они слышали, что Акан собирается выставлять своего Кулагера на скачки, которые устраивались после этих поминок в память о знатном человеке. Они приготовили в засаде, в камышах, своих людей с целью навредить чем-либо Кулагеру, если их лошади будут отставать. В те времена на скачках лошадей пускали по степи. Увидев, что Кулагер идет впереди всех, ожидавшие в засаде забили его насмерть дубинками.

Смерть любимого скакуна Кулагера оказала огромное влияние на творчество Акан сери. Этому событию, происшедшему в середине 80-х годов XIX в., он посвятил множество стихотворений, самое значительное из которых носит название «Құлагер».

Ключевые слова: Акан сери, Кулагер, скачки, охота с ловчими птицами - соколом, беркутом, орланом.

Қазақ халқы әнші-ақындар шоғырының аса көрнекті өкілдерінің бірі – Ақан Қорамсаұлы. Жасынан ән-жырға үйір ол қолына домбыра алып ән салады, өлең шығарады. Жігіттік, сал, серілік жолға бейімделеді. Әдемі киініп, жүйрік ат, құмай тазы, қыран бүркіт ұстайды. Қасына өнерлі жігіттерді жинап, ел аралайды, сауық-сайран құрады. Қалың елді ғажайып әнімен баурайды. Бір уақ сейіл-серуенге шығып, саятшылық құрады. Осындай өзгеше өміріне, өнеріне риза болған халық «сері» атандырады.

Жүйрікті бөйгеге қосып, аңшылық-саятшылық кұру ерте кездегі халық өмірінен елеулі орын алған. Адам үнемі бір қалыпты-бұйығы тірлікпен өмір өткізе бермеген. Арасында тіршіліктің қызығы мен шыжығын көруді де парыз санаған.

Ақан сияқты көп қырлы өнері бар сері адам үшін бұл-басты қажеттілік болған. Ақын дүние-байлыққа қызықпаған, оны мақсат та етпеген. Оның есесіне Құлагердей ат, Қараторғай мен Базар ала сияқты қыран күс пен тазы ұстаған.

Ақан сал-серіліктің салтанатын аңшылық-саятшылық, күсбегілік мергеншілікпен ұштастырып, бір уақыт осыларды қызықтаған. Құс салып, ит жүгіртіп көңілін көтеріп, жанын жадыратқан. Сондықтан бірқатар туындылары осы тақырыпқа арналған. Солардың ішінде қалың елге кең тарағаны «Құлагер» ән өлеңі.

Бірнеше рет аламан бәйгенің алдын бермей, даңқы бүкіл Арқаға тараған Құлагер 1876 жылы Сағынайдың асында қастандықпен өлтірілгені белгілі. Бәйгеге үш жүз жиырма үш жүйрік қосылады. Осынша аттың алдына қара үзіп келе жатқан қанатты жүйрік Құлагерді Ақмоланың алпауыты Жүсіптің жандайшаптары қастандық жасап, айбалтамен басынан ұрып өлтіреді. Осы бір қарабет-қастандық сезімтал ақын жанын жаралайды. Өйткені ер қанатына айналған атқа халық ерекше мән берген. «Бұл көшпелі өмірдің өзінен туған қажеттілік болатын... Қазақтардың ғасырлар бойындағы тіршілік өткелдерінің куәгері – аттың орны мен қызметін ешбір ақын, шешен, жыршы айтып тауыса алмаған» [1, 79]. Осы дәстүрден Ақан сері де шет қалмаған. Оның үстіне қапияда мерт болған атының өлімі де Ақан серіге орны толмас өкініш әкеледі. «Құлагер» ән өлеңін өлген атының басында отырып айтады. Сондықтан бұл өлең ақынның ауыр жан күйелісі, терең тебіренісінен туған. Өлеңде озбырлықтан зәбір көрген ақынның көкірегін кернеген қайғы-мұңы бар. Сондай-ақ ақынның көңіл-күйіндегі сан түрлі психологиялық өзгерістер де айқын байқалып отырады. Құлагерді қарап тұрған Ақан сері алдыңғы аттың түсінің өзге екенін байқап мазасыздана бастайды. Бір жамандықты сезгендей болады.

Жел соқса қамыс басы майда деймін,
Атыңды, ат айдаушы, қайда деймін.
Алдыңғы ат баран болмай қылаң болды
Жығылмаса, Құлагер қайда деймін?! [1, 45].

деген жолдарда бір үміт, бір күдік тай-таласқа түскендей болады. Ат айдаушыға қарата тіл қатып, алыстан көрінген алдыңғы аттың баран болмауы Ақан көңіліндегі күдікті көбейте түседі. «Жығылмаса, Құлагер қайда деймін?!».

Ақан сері Құлагердің өлгенін естігенде есі ауысқандай басқа күйге түседі. Оның ой-сезімін бір сәт шарасыздық билегендей болады.

Өлді деп Құлагерді естігенде,
Бір тұрып, бір отырып ойбайладым,-

дейді.

Басқа не істесін? Көңілі суып, үміті үзіледі. Үрей билеп шошынған Ақан «Сарыаласына

мініп тұра шабады». Енді оның психологиясында басқа өзгеріс байқалады. Ыза мен кекке булығып ашынған ақын іштегі мұң-зарын өксік атқан ән өлеңмен шырқайды. «Намаз шам, намаздігер» арасында мұңлы ән бүкіл Ерейментаудың алқабын күңгіренткендей болады.

Шыныңмен өлгенің бе, Құлагерім,
Салбырап саптаяқтай төменгі ернің.
Баспа-бас қызға бермес жануарым
Басылмас бір шырқамай менің шерім,-

деп аяулы Құлагерін жоқтайды.

Құлагердің бүкіл топтан озған жел жетпес жүйріктігі, бірде тұлпарға лайық сыны, тіпті өлген жеріне дейін өлеңнен көрініс тапқан.

Құлагер топтан озған жүйрігім-ай,
Жарасар келте жібек күйрығың-ай.
Түбіне Ерейменнің айдап келіп
Құдайдың қарай қойшы бұйрығың-ай [1, 46]

Ақанның өкінішінде шек жоқ. Өлеңнің әр шумағы оның жан күйігіне толы. Құлагер дүбірлі бәйгеге қосылған сайын Ақан серінің де, елінің де намысын асқақтата түседі. Сондықтан оны бүкіл Атығай, Қарауылға олжа салған жүйрік ретінде жоқтайды. Елдің де, ердің де даңқын асырған тұлпардың қапияда мерт болуы жалпақ жұртқа да оңай болмаған.

Ор болып қалушы еді шапқан жерің,
Шаттанып тұрушы еді қосқан елің.
Атығай, Қарауылға олжа салған
Бота тірсек, қыл сағақ, сандал керім
Құлагер құнанында керім еді,
Нағашым сұрағанда беріп еді.
Ат қоса Ерейменге барғанымда,
Бір сыншы көзі шыққыр көріп еді.

Көкшетау, Атбасар өңіріндегі ас-тойларда үнемі жеке-дара келіп, атағы алыс елдерге – Арқаға кеңінен тараған Құлагерге Атығай-Қарауыл елі тілекші болады. Тіпті Құлагерді бір көруге қаншама адам ынтық болып құмартады. Өйткені тобылғы түстес Құлагердің мүсіні де ерекше болады.

Құлагер айналайын тұлпарым-ай,
Бір көрмей, тұра алмаймын сұңқарым-ай.
Данқына бүкіл адам ғашық болып
Бір көрсек деп тұратын іңкәрім-ай! [1, 47]

Ақан серінің көңіліндегі көлеңкені кетіріп, жан серігіне айналған сәйгүлігіне деген ынтызар ықыласында шек жоқ. Шошына аласұрған Ақан:

Өлді деп, жануарым естігенде,
Шықпады уақыт жетпей шыбын жаным.

Не:

Өлді деп, Құлагерім естігенде
Ойбайлап орнымнан тұра алмадым, -

дейді. Бұл оның сәт сайын сан құбылып, сан өзгерген көңіл күйі, жан қиналысы екені аян. Ақанның аз ғана уақыт ішіндегі психологиялық мезеттері шынайы көрініс тауып отырады. Кейде сезімді ақыл жеңіп, өзін-өзі жұбатады.

Құлагер, шешен-сұңқар, әкең-тұлпар,
Соғып ең дөненінде сегіз арқар.
Сен өлсең орның басар көк бесті бар
Болады құдай қосса о да тұлпар,-

дейді.

Ендігі үмітті алдан күткендей болады. Сабыр сақтап есін жияды. Бұдан кейінгі берекет-қайырды Көкбестіден болсын деп өзіне-өзі дем беріп жұбанғандай болады.

Өлеңде көңіл жадыратып, көз тойдыратын Құлагердің нағыз тұлпарға тән сұлу мүсіні ажар ашар баяумен көркем бейнеленген. Мәселен: «Жарасар келте жібек күйрығың -ай», «Салбырап саптаяктай төменгі ернін», «жібектей күлтеленген күйрық-жалын», «қой мойын, қоян жақты сандал керім», «Хазірет Ғали дүлдүлі тұлпар керім», «ор болып қалушы еді шапқан жерін», «бота тірсек, қыл сағақ, сандал керім» т.б. деген тармақтар осы айтқанымызға толық дәлел болады.

«Құлагер» өлеңін оқып отырғанда Ақан серінің жанына жара салған күйзелісі, мұң мұнары басып тығырыққа тірілген ауыр да, азапты сәттерінің шыны мен сырына қаныға түсеміз. Ақынның азалы үнінен сырт қалу мүмкін де емес. Қызғаныштың қызыл итін жүгіртіп, әділдікке жымысқылық пен қол көтерген қараниет қарақшылардың зұлымдығына басылған лағынет таңбасы.

Құлагерді өлтіргендей алдым несін,
Әркімнің тәңірім берген несібесін.
Қас қылған жануарым Құлагерге,
Жауызға бар тілегім өлім берсін [1, 48], -

деген жолдар Ақан серінің ғана тілегі емес, қара ниет жауға деген бүкіл халық қарғысы деп ұқсақ болады. «Құлагер» ән-өлең бір ғана жүйрік тұлпарға ғана арналмаған. Мұнда әділетсіздікке деген Ақан серінің жан ашуы жатыр. Ат өлімі ақын жүрегіндегі ашу-ыза, кекті

тұтандырып, намысын жани түскен. Сондықтан Ақан сері сол тұстағы заманның ащы шындығын ашып, қанды қол қарақшыны да, кеудесіне нан піскен озбырларды да өлтіре сынап оларға қарсы үн көтереді, өлім тілейді.

«Маңмаңгер» ән-өлеңі де Құлагерге арнап шығарылған көрінеді. Сейдалының асында (үш жүз ат шапқан) озып келгеннен кейін Ақан сері бір уақ атының маңдайынан сипап, оны ары-бері жетектеп жүрсе керек. Құлагердің жайлы мінезі мен маң-маң басқан жүрісіне қарап осы ән өлеңін шығарыпты: «Маңмаңгер» өлеңінің алғашқы шумағы мынадай болып келеді:

Маңмаңгер, кекілің келте, жалын майда,
Жүйрік жоқ сенен озған құнан, тайда.
Жүрісін желмаядай, жануарым
Көрейін қызығанды осындайда [1, 51]

Өлеңнен ақынның атына деген ризалық сезімі аңғарылады. Әзірше бұдан озған жүйрік жоқ екенін айтады. Сондай-ақ келте кекіл, майда жал, желмаядай жүріс нағыз жүйрікке тән сипат.

Осы арада профессор Ж.Дәдебаевтің «Тұлпардың сыны мен бабы» кітапшасындағы ат сындарына назар аударған артық болмайды. Кей – Қауыстың сыны: «Төменгі ерні салпы, күйрығы сүзіліп бітеді. Түр-түсінің ең жақсысы-торы, құрма түс». Күреңбай сыншының үлгісі: «Құлағы тік», «Қамыс құлақ» болғанда, жұтқыншағы қойдың жұтқыншағына ұқсайды. Сағағы кең, ерні салбырап тұрады. Тілерсегі желмаяның тілерсегіндей, күйрығы қою да емес, сұйық та емес, қоқанның жібегіндей жеңіл келеді».

Күреңбай көріп тұрып артын, алдын:
-Жануар жүйрігі екен жылқы малдың,
Жері ұзақ, күші алдында, өрен жүйрік,
Бітімі өзі айтып тұр жануардың.
Келіскен кескін мынау, омыраудың
Өзі айтар: қаратам,- деп,- қазақ қауымын.
Сом аяқ, быртық бақай, болат тұяқ,
Тасындай шұбар ала Көкшетаудың.
Тәулет бас, қамыс құлақ, қуарған жақ,
Құлан жал, бұлан мойын, қой жұтқыншақ,
Қоян жон, жазық жая, жауырынды,
Құс топшы, қос шынтағы қалқыңқырақ.

Абайдың үлгісі: «Ерні салпы, жағы қоянның жағындай, сағақтығы кең. Жүйріктің мойны жұмырланып келеді» «Қой мойын» деп осындай мойнынды айтады. Тілерсегі ботаның тірсегіндей майысып бітеді» Шоқан Шөңкеев үлгісі: «Құлағы тік, мойнының ұзындығы орташа, жал, күйрығы май да, жұқа бітеді». Киік-

бай сыншының үлгісі. «Ақан серінің Құлагерінің сағағы кішігірім баланың басы сиып кететіндей кең болған. «Жүйріктің тірсегі майысып келеді. Маймиған тірсекті жүйріктің артқы аяқтарының серпіні ғаламат күшті болады» [2, 11]. Біз бес түрлі ат сынының ішінен тек Ақан сері өлеңіндегі Құлагерге қатысты айтылатын ат сынын теріп қана алдық. Құлагердің мүсінсуреті осы бес сыншының айтқан сын-сипатына дәл келеді. Ендеше Құлагердің дене мүшелері нағыз жел жетпес жүйрікке тән екеніне көзіміз жеткендей болады.

Ақан Қорамсаұлының «Көкжендет» өлеңі де өзінің қаршығасына арналған. Бір күні Көкжендет желдеп ұшып кетеді, бірақ қайта келмейді. Мәпелеп баққан қаршығадан айрылуы, сол беті табылмай кетуі Ақан серіге оңай болмайды. «Жығылған үстіне жұдырық тигендей» болады.

Көкжендет, сені салдым дабыл қағып,
Мойныға әшекейлеп тұмар тағып.
Қарасам жан-жағыма Көкжендет жоқ
Айрылдым қапияда сенен нағып?! [1,49], -

деп өкініш білдіреді. Оның қыран құс екенін еске алады.

Көкжендет, тұғырың алтын, маржан баулы,
Тұрушы ең ағаш үйде асыраулы..
Алпыс қаз, тоқсан үйрек бір күнде алған
Құс қайда Көкжендеттей қыран шәулі

«Алпыс қаз, тоқсан үйрек бір күнде алған» қырандығына ризалық білдіреді. Әу баста құс салып, ит жүгірту күн көрістің бір түрі болса, кейінірек бой жазып, дем алу үшін қолданған. Ал серілер үшін жүйрік ат, қыран құс ұстау әдетке айналған. Құлгер де, Көкжендет те Ақанның даңқын асыра түскен. Ол сейіл-серуен үшін ұстаған. А.Қорамсаұлының Құлагерге арналған тағы бір өлеңі «Ішінде орта жүздің жүрмін шалқып» деп аталады. Бұл өлеңінде Ақан сері Құлагерді нағашысына бағалатып сатып алғанынан хабар табамыз.

Құлагер дөненің де алдым сатып,
Қызыққа ойнап-күліп жүрмін балқып.
Бас қосса неше жиын қандай топта,
Келесің, Құлагерім, таңырқатып.

Бұл кезде де Құлагер жүйрік ретінде танылып, бүкіл жалпақ елге даңқы жайылған атқа айналады. Ақан өнерімен халыққа танылса, Құлагер жүйріктігімен мәшһүр болады.

Мінгенім, Құлагерім, өзің тұлпар,
Қолыма ұстағаным тағы сұңқар.
Жастықтың арқасында қылдым сайран
Өзім сал, өзім ақын, емеспін зар.
Алып ем жиырма бесте дөненің де,
Көруге қызығыңды болып іңкәр.
Бәйгіден үш жүз аттан озып келдің
Артыңнан жете алмаған талай тұлпар [1, 71]

Бұл Сайдалының асы болатын. Үш жүз аттан суырылып шығып, небір менменсіп күпінгендердің аттарынан қара үзіп келеді. Мұның бәрі Ақанның көңілін көтере түседі. «Өзім сал, өзім ақын, емеспін зар» дейтін себебі осы болса керек. Осы бәйгеде озып келген Құлагер жалаудан үркіп, астынан өтпегендіктен, жұрт Үркеккер деп ат қояды. Сондықтан Ақан сері «Құлагер» өлеңінде «Қарағым айналайын Үркеккерім» деп елжірейді. Бұл өлеңдерді ақынның құстан жүйрік, адамнан есті, жан серігі болған Құлагеріне қойған жыр-ескерткіші деуге болады.

Ақан серінің «Қараторғай» өлеңі бір кезде Зілқараның Әлібегі сыйлаған Қараторғай атты бүркітіне арналған. Беріректе қартайып, құйрықтарының қауырсыны түсіп азаяды. Бұл құстың қонуына кедергі болады. Жерге жақындап келгенде қона алмай біраз уақыт шырылдап айналады екен. Мұны көрген Ақан бір кездері қасқырға түскен қыран бүркіттің әбден көртейіп, шырылдаған аянышты күйіне толқиды, жаны ашиды. Сөйтіп «Қараторғай» ән-өлеңі дүниеге келеді. Оның үстіне Ақанды талай қуанышқа батырып, олжа түсірген құсы бір түнде өліп қалады. Өлеңде:

Ұшады қараторғай қанат қағып,
Астына қанатының маржан тағып.
Бірге өскен кішкентайдан, қараторғай
Айрылдым қапылыста сенен нағып [1,88], -
дейді. Бұдан соң:
Қараторғай,
Ұштың зарлай.
Бишерай, шырылдайсың
Жерге қонбай!-

деп бүркітінің хал-жайын нақтылы бейнелейді. Ақынның өкініш – мұны көрінгендей болады. Біз талдап отырған Ақан сері өлеңдерінің («Құлагер», «Маңмаңгер», «Көкжендет», «Қараторғай» т.б.) бәрі де әнмен айтылған. Өйткені белгілі бір поэтикалық туынды композитордың әдемі әуенімен әрленіп айтылғанда әсері артады, көптің жадында сақталады және ғұмыры ұзақ болады. Халық арасына тарау мүмкіндігі де арта түседі. Ақын әлеуметтік өмірдің сан түрлі қасиет-қырларына сын-сарап жасайды, барлау-байлам айтады. Ақан сері өз ойын көр-

кем кестелеп, әсерлі жеткізе білетін талантты суреткер.

Қазақ халқының көрнекті ақыны Ілияс Жансүгіров «Құлагер» поэмасында ақын трагедиясының себептерін жан тербетерліктей нәзік, асқан шеберлікпен айтты:

Күн батты, көлеңке алды Арқа жерін,
Кешкі жел жыбырлатты Қусақ көлін.
Қоштасып Құлагерге күңіренді Ақан,
Қайғыртып қасындағы қалған елін...
Ұзын жол, жұлдыз жарық, жазғы түнді
«Құлагер» деген әнмен күңіrentті.
Әнімен шығаруға ішкі дертті,
Шырқатып ащы үнімен шерін шертті.
Болады салған әні су сепкендей,
Сөндіре алмаса да жанған өртті.
Ащы зар, ауыр шері айғайлатты.
«Құлагер» айтқан сайын қайғы ойлатты.

Ақан өмірінің соңғы кезін оңашалану жағ-

дайында өткізген. Серілік өмірден ада болған, жастық армандарының көбіне қолы жетпеген, жер-суынан айрылған, ел басшылары мен пиғыл-ниеті бұзыла бастаған пысықтардан жәбір көрген ол қасына жалғыз мылқау баласы Ыбанды алып Қоскөл жағасында оңаша өмір кешкен. Ақын дұшпандары ол туралы неше түрлі өсектер таратқан. Сөйтіп жүріп ол 1913 жылы 70 жасында қайтыс болған.

Тегінде тегін бе екен Ақан сері,
Бұл да бір емес пе екен елдің ері?
Өз ұлы, өз ерлерін ескермесе,
Ел тегі алсын қайдан кемеңгерді? -

деп І.Жансүгіров жырлағандай Ақан серінің қазақ өнеріндегі орны ерекше. Сондықтан ақынның мұрасын жан-жақты насихаттап, ұрпақтан-ұрпаққа жалғастыру баршамыздың міндетіміз.

Әдебиеттер

- 1 Абай және қазіргі заман әдебиеті (Құраст. Байғалиев Б.). – Алматы: Ғылым, 1994. – 336 б.
- 2 Қорамсаұлы А. Шығармалары (Құраст. Ә. Тәжібаев). – Алматы: Жазушы, 1963. – 236 б.
- 3 Дәдебаев Ж. Тұлпардың сыны мен бабы. – Алматы: Бастау, 1994. – 16 б.

References

- 1 Abay zhәне qazirgi zaman әdebieti (Құраст. Bayғaliev B.). – Almaty: Fylym, 1994. – 336 b.
- 2 Қорамсаұлы А. Shығarmalary (Құраст. Ә. Tәzhibaev). – Almaty: Zhazushy, 1963. – 236 b.
- 3 Dәdebaev Zh. Tұлpardyң syny men baby. – Almaty: Bastau, 1994. – 16 b.